

DANTE AND PETRARCH AGAINST THE IGNORANCE OF THE SCHOLASTIC THEOLOGIAN

Liviu Iulian COCEI

"Al. Ioan Cuza" University of Iași

Abstract: The study debates the daring approaches of Dante Aligheri and Francesco Petrarch against the limitations of their own time. While Dante's works reflect the end of the Middle Ages, Petrarch's writings represent the dawn of the Renaissance thought. Despite all the differences between them, both poets fought against the ignorance and the corruption of the scholastic theologians. I emphasize that, through Dante and Petrarch, philosophy emerges as a secular discipline, even though they didn't create a solid ground for the development of systematic philosophy.

Key words: Socratic ignorance, ethics, scholastic theology, Renaissance irony, humanism

Deși Renașterea semnifică, în fond, reîntoarcerea la valorile autentice ale creștinismului, prin intermediul umaniștilor renasc inclusiv vechile paradigme ale Antichității clasice. Înaintea descoperirii epocale din 1417 a poemului lucrețian *Despre natura lucrurilor*, despre care Stephen Greenblatt susține că a marcat începutul Renașterii, avântul renascentist se remarcă totuși și la Dante Aligheri, Francesco Petrarca sau Giovanni Boccaccio, autori care sădesc germenii gândirii autonome, din ce în ce mai independentă de autoritatea scolastică. După cum știm, în perioada medievală, aproape orice discuție care putea ridica semne de întrebare în ceea ce privește autoritatea bisericească sau dogmele, oricât de neînsemnată, era de obicei pedepsită. „Zidurile înalte care îngrădeau viața mentală a călugărilor – impunerea tăcerii, interzicerea întrebărilor, pedepsirea oricărei dezbateri prin pâlmuire sau lovituri de bici – erau menite să afirme cu claritate că aceste comunități pioase erau opusul academiilor filozofice ale Greciei sau Romei, locuri care prosperaseră tocmai datorită spiritului de contradicție și care cultivaseră o curiozitate vastă și neobosită”¹, notează Greenblatt, scoțând în evidență rigiditatea „filosofiei” scolastice pe care umaniștii s-au străduit s-o înfrângă.

Dat fiind faptul că scriitori renascentiști nu au avut o abordare sistematică, oscilând între a fi rațional și a fi pătimaș, este evident că gustul pentru polemică, însoțit de plăcerea de a adresa invective, reprezintă motorul talentului lor scriitoricesc. Filosofând, în mod prioritar, în jurul problemei omului, iar studiul științelor naturii și al logicii fiind trecute în plan secund, umaniștii s-au arătat interesați mai ales de etică, așa cum fusese și marele ironist grec, Socrate. În cadrul acestei lucrări, ne vom ocupa de abordările îndrăznețe ale lui Dante și Petrarca în ceea ce privește subminarea modurilor obișnuite de gândire. Dincolo de diferențele evidente dintre operele celor doi autori, vom vedea că fiecare s-a luptat în felul său cu ignoranța, pedanteria și imoralitatea teologilor catolici.

La fel ca în cazul culturii greco-romane, înainte de apariția propriu-zisă a filosofiei, conturarea gândirii moderne a fost precedată de creația poetică. Astfel, similar cu Homer sau Vergiliu, Dante reprezintă paradigma poetică prin care filosofia europeană se va ridica din starea de obscuritate a Evului Mediu. Prin intermediul *Divinei Comedii*, problema omului ca ființă autonomă din punct de vedere moral începe să prindă contur. Iar asta pentru că poezia

1 Stephen Greenblatt, *Clinamen. Cum a început Renașterea*, Humanitas, București, 2014, p. 39

este doar „vălul” sub care se ascunde învățătura etică. În acest sens, iată cum își avertizează poetul cititorii în privința semnificației subtile a versurilor sale:

„O, voi, ce mințile le-aveți deștepte,
priviți doctrina care se ascunde
sub văl de stranii versuri înțelepte.”²

Din motive lesne de înțeles, adevărul nu poate fi exprimat întotdeauna în mod tranșant, drept pentru care este nevoie de un joc al cuvintelor cu dublu sau multiplu înțeles pentru a-i pătrunde straturile succesive în mod fructuos. „Asemenea acelor filosofi care construiesc sub numele de utopie o lume în care sistemul lor să se realizeze, tot astfel construiește și Dante lumea alegorică a științei, în care găsește totuși posibilitatea de a o expune, și într-o formă directă, în părțile ei substanțiale”³. Portretizarea lumii de dincolo, ca imagine eternă a viciilor și virtuților pământești, semnifică, de fapt, o ironie la adresa zădărniciilor lumii de aici. Altfel spus, zugrăvind o imagine fantastică a păcătoșilor ajunși în Infern, poetul italian demonstrează că este un maestru al ironiei sarcastice, „filosofia” sa morală reieșind din cuvintele prin care morții își recunosc greșelile săvârșite în timpul vieții. O dovadă e momentul extrem de ironic la adresa papei Nicolae al III-lea, care, stând în Infern cu capul în țărână și cu posteriorul în sus, se afundă și mai mult în groapă odată cu venirea unui „păstor” și mai rău:

„Mai mult timp e de când mă perpelesc
și de când stau cu susu-n jos așa,
decât, cu roșii tălpi ce năpârlesc,
va zăbovi el, căci și mai ceva
ca fapte rele, de dinspre apus
veni-va un păstor, spre-a ne-afunda.”⁴

Dante își exprimă, într-un mod destul de curajos pentru acele timpuri, indignarea față de imoralitatea din cadrul Bisericii. Următoarele versuri pe care le vom cita, cu toate că reflectă stima pe care o avea totuși pentru autoritatea pură a Bisericii, dezvăluie ironia sa amară împotriva voinței de putere și a lăcomiei fețelor bisericești care, cu totul nedrept, îi măresc pe cei care nu merită și îi fac să sufere tocmai pe cei buni:

„Și de n-ar fi să-mi ție limba mută
cinstirea pentru cheile supreme
ce le-ai avut în viața-ntâi născută,
cuvinte grele-aș zice și blesteme;
nesațul vostru globu-l face trist,
pe rău l-nalță, iară cel bun geme.”⁵

Lăsând la o parte sarcasmul din versurile anterioare, Dante avea o viziune socratică în ceea ce privește problema răului. Dacă filosoful grec susținea că răul vine din ignoranță, din

2 Dante Aligheri, *Divina Commedia. Inferno/Divina Comedie. Infernul*, Humanitas, București, 2012, p. 115

3 Francesco de Sanctis, *Istoria literaturii italiene*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1965, p. 208

4 Dante Aligheri, *op. cit.*, 199

5 *Ibidem*

neputința de a cunoaște ce e bine și ce e rău, Dante, prin intermediul poemului său, nu este foarte departe de această interpretare. Asemănând neștiința cu o „pădure păduroasă”, poetul face aluzie la propria sa stare de ignoranță, după cum se poate observa în următoarele versuri:

„În miez de drum când viața ni-e-mpărțită
 mă pomenii în beznă-ntr-o pădure
 de era dreapta cale rătăcită.
 Ah, să spun cum era nu-mi e ușure
 pădurea păduroasă, aspră foarte,
 ce-n gând presară iarăși spaime sure.
 Amară-i că puțin o-ntrece moartea:
 dar ca să-arăt ce bine-n ea aflai
 voi spune ce mi-a scos în cale soartea.
 Nu știu prea bine-n ea cum intrai,
 atât eram întreg de somn pătruns
 că-adevăratul drum de-ndat' lăsa.”⁶

Cu alte cuvinte, la începutul *Comediei*, după ce se trezește din „somnul” care-l ținea prizonier în această „pădure întunecoasă”, Dante se zbate să iasă la „lumină”, oprit fiind de trei animale sălbatice: pantera, leul și lupoaica. Prima dintre ele e o reprezentare a desfrâului, a doua a mândriei, iar a treia a lăcomiei, acestea simbolizând, de fapt, viciile cele mai mari ale omului. Apoi, „colina” luminată de razele soarelui nu e decât drumul către „știință”, în sensul socratic al termenului, nu al pozitivismului. Și întrucât omul nu poate ieși din această stare de unul singur, se înserează ajutorul divin, personificat prin apariția lui Vergiliu, vestitul poet latin, care-l conduce pe Dante către „lumea cealaltă”, adică spre cunoașterea Adevărului, a Binelui Suprem și a Frumosului.

În virtutea afirmațiilor anterioare, *Comedia* lui Dante – care „este în adevăr o viziune alegorică a lumii celelalte”⁷ – constituie, de fapt, o epopee a spiritului omului către starea de bine. Bineînțeles, „călătoria” nu este lipsită de peripeții. „Viciile și virtuțile se luptă între ele, ca și zeii lui Homer, pentru cucerirea sufletului: virtuțile înving, și sufletul este mântuit”⁸, comentează Francesco de Sanctis în acest sens. Deci „lumea cealaltă” nu este fundamental diferită de cea „de aici”, ci simbolizează drumul „terestru” pe care omul trebuie să-l parcurgă pentru a se desăvârși ca ființă umană. Potrivit autorului citat, „reprezentarea lumii celelalte este [...] o etică aplicată, o istorie morală a omului, așa cum o găsește el în propria-i conștiință. Fiecare are înăuntrul lui infernul și paradisul său”⁹. Cu alte cuvinte, în cadrul viziunii dantești e vorba de îndeplinirea din perspectivă creștină a îndemnului delfic al cunoașterii de sine, în care autocunoașterea înseamnă, de fapt, conștientizarea naturii decăzute a omului, a stării de păcat în care se găsește și din care trebuie să se ridice. Iar pentru a atinge starea de grație a Paradisului, el trebuie să-și înfrunte păcatele care-l țin în Infern și să le depășească trecând prin Purgatoriu, adică printr-o mijlocitoare stare de pocăință.

Dincolo de faptul că e o călăuză a sufletului către contopirea cu divinitatea, mai putem adăuga că poemul dantesc reprezintă o căutare a existențială a individului. Ca atare, independent de forma conceptuală creștină, Dante a întreprins o epopee cu-adevărat universală, după cum relatează Fred Bérence: „Pe măsură ce scria *Comedia* simțea cum devine mai cosmopolit. Poet, filosof, teolog, muzician, iubitor de pictură, sfârșește prin a

6 *Ibidem*, p. 47

7 Francesco de Sanctis, *op. cit.*, p. 201

8 *Ibidem*, pp. 201-202

9 *Ibidem*, p. 205

descoperi că «poți privi cerul și stelele din orice loc de pe pământ». «Și nu pot, oare pretutindeni, adăugă el, să mă gândesc la cele mai nobile adevăruri, fără să par lipsit de glorie, sau nevrednic în fața poporului și a orașului? Nici chiar pâinea nu-mi va lipsi». În sfârșit, descătușându-se mereu mai mult de legăturile pământeste, va striga într-o zi: «Lumea este patria mea!»¹⁰. În lumina acestor spuse pe care ni le transmite Bérence, observăm la poetul italian o reminiscență a cinismului filosofic, care nu contrazice totuși faptul că era creștin. Până la urmă, continuă același autor, „dacă n-ar fi fost poet, Dante ar fi ajuns sfânt, filosof, martir sau tiran cinic și crud. Fantezia poetică îi îngăduie să împodobească vorbirea sfântului, a filosofului și a tiranului; imaginația, să transpună vorbirea pe un plan superior într-o lume vizibilă, în aparență, tuturor, dar accesibilă numai misticului”¹¹. În concluzie, integrând în poemul său, în aparență creștin, elemente mitologice și concepții filosofice din Antichitate, Dante deschidea o „cutie a Pandorei”, din care autorii Renașterii se vor inspira cu nesaț în direcția realizării propriilor lor creații.

Dacă Dante întruchipează, mai degrabă, sfârșitul mentalității Evului Mediu, Petrarca reprezintă prima încercare de restaurare a modelelor antice greco-latine. Descoperind operele lui Cicero, Seneca, Quintilian, Titus Livius, Horațiu, Vergiliu, dar și pe cele ale lui Homer și Platon, Petrarca nu poate decât să privească cu ironie spre teologia scolastică. El e primul gânditor care a avut îndrăzneala de a cugeta pe seama propriei sale conștiințe, fie atunci când se referea la primii autori creștini, fie când comenta din filosofii anticilor. Pentru acesta, fondul mistic îmbrăcat în forme scolastice aparținând gândirii medievale nu e decât un exemplu de barbarie.

Scriitorul italian este tipic pentru mișcarea de început a Renașterii, mai ales fiindcă respinge ideea că trebuie să ne conformăm unei singure autorități în probleme de filosofie. „La fel ca în cazul lui Augustin, maestrul lui Petrarca e Hristos, iar fundamentele credinței sale sunt, în cele din urmă, exterioare demersului filosofic”¹². De aceea, tradiției scolastice deprinse cu filosofia lui Aristotel, i se adresează cu ostilitate, arătându-și nesupunerea față de orice paradigmă filosofică care susține că deține adevărul absolut. Potrivit lui James Hankins, „scopul său este să susțină superioritatea umanismului față de scolastică demonstrând eficacitatea sa superioară prin schimbarea inimii. Critica aristotelismului scolastic descrie, de fapt, prin negație ceea ce Petrarca crede că e adevărata cultură, cultura studiilor umane (*humana studia*)”¹³. Cu alte cuvinte, științele umaniste reprezintă pentru gânditorul italian o cunoaștere modestă, limitată la puterile cognitive ale omului, care constă numai în lămurirea vieții morale, a cunoștințelor etice după care trebuie să ne ghidăm în această lume. Perspectiva umanistă a lui Petrarca are la bază ideea că viața omului se desfășoară în conformitate cu niște reguli proprii, „omenești, prea omenești”, folosind cuvintele lui Nietzsche. Și, din moment ce morala noastră este autonomă, înseamnă că avem nevoie de un

10 Fred Bérence, *Renașterea italiană*, vol. I, Editura Meridiane, București, 1969, p. 74

11 *Ibidem*, p. 79

12 James Hankins, „Humanism, scholasticism, and Renaissance philosophy”, în James Hankins, *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, New York, 2007, p. 42 („As in the case of Augustine, Petrarch's master is Christ, and the grounds of his beliefs are ultimately external to the philosophical enterprise.” trad. n.)

13 *Ibidem*, p. 43 („His aim is to argue for the superiority of humanism to scholasticism by showing its superior effectiveness in changing the heart. The critique of scholastic Aristotelianism in effect defines by negation what Petrarca considers true culture, the culture of human studies (*humana studia*).” trad. n.)

tip de cunoaștere diferit de cel al divinității, o cunoaștere care să ne facă mai buni ca ființe umane pe pământ, nu în Ceruri.¹⁴

În această ordine de idei, cu toate că ideile stoicismului îl atrag, gânditorul italian respinge studiul logicii, fiind interesat doar de problemele de exprimare și, nu în ultimul rând, etice ale omului. Deoarece conformismul epocii era aristotelismul scolastic, Petrarca își dă seama că acesta nu putea fi combătut decât de pe pozițiile unui sistem filosofic la fel de însemnat, anume platonismul. Preluând, prin intermediul lui Cicero, de la „prințul filosofilor” cum îl numește pe Platon, forma dialogală, acesta dezvoltă o ofensivă împotriva ignoranței medievale, nelipsită de abilitatea ironică de relevare prin ascundere a credinței sale religioase. „Am aflat într-adevăr acest chip de a scrie, de la Cicero al meu; iar la rândul lui, el îl va fi aflat de la Platon. Dar să nu ne abatem: Augustin începu să mă zorească cu aceste cuvinte.”¹⁵, scrie Petrarca, trădând faptul că oscilează între înțelepciunea platoniciană, elocința ciceroniană și credința creștină de inspirație augustiniană. Cu ajutorul acestor paradigme ale Antichității, ca replică la caracterul impersonal al scolasticii, conștiința sa religioasă îl poartă către o anumită individualizare a reacțiilor și reflecțiilor. Țelul demersului lui Petrarca este, deci, înțelegerea omului și a problemelor acestuia în individualitatea sa, cu scopul de a-l face mai bun din punct de vedere etic. Acest scop terapeutic al filosofiei scriitorului italian reiese mai ales din compendiul de reflecții și dialoguri numit *Remedii pentru o soartă sau alta*, în care abordează subiecte precum tinerețea, frumusețea fizică, iubirea, gloria, fericirea sau pacea.¹⁶

Ideea socratică, cum că învățătura trebuie să ne vindece de ignoranță și să ne facă mai buni, este reafirmată în mod subtil de Petrarca. Astfel, scrierile umanistului italian sunt străbătute de un ton moralizator, reperabil acolo unde predomină ironia antică care amintește nu doar de Socrate, ci chiar și de Lucian din Samosata. Scrierile respectiv sunt *Invectivele*, în care autorul luptă împotriva falsei erudiții a unor pedanți precum medicii, cardinalii sau călugării. În *Invectivă adresată unui medic*, de exemplu, acesta își manifestă disprețul contra unuia care pretindea că poezia ar fi inutilă și, deci, lipsită de valoare. Iată răspunsul ireverențios al poetului: „Măgarul este mai necesar decât leul, găina decât vulturul: deci sunt mai nobile; smochinul este mai necesar decât laurul, piatra de moară mai utilă decât diamantul: deci sunt mai nobile. Deducție nepermisă, afirmație greșită, discuții de copii: ceea ce se potrivește cu natura voastră, cu obiceiurile și treburile voastre, dar nu cu vârsta voastră. Nebuni îngâmfați, vorbiți ca Aristotel, care desigur s-ar simți mai bine în iad decât în discuțiile voastre, și ar ajunge să urască mâna cu care a scris ceea ce numai de puțini oameni a fost înțeles și care se găsește acum în gura tuturor ignoranților. Aristotel desigur nu e de acord

14 Demn de remarcat e faptul că tocmai Aristotel, în legătură cu această concepție umanistă a lui Petrarca, scria că „omul nu merită să caute decât știința ce i se potrivește lui însuși”. (*Metafizica*, Humanitas, București, 2007, p. 61)

15 Francesco Petrarca, „Despre tainicul conflict al neliniștilor mele”, în *Scrieri alese*, Editura Univers, București, 1982, p. 19

16 În ceea ce privește, de pildă, fericirea, Petrarca susține că aceasta nu poate fi dată decât de virtute, nicidecum de funcția sau de averea pe care un om se întâmplă să le aibă: „*Bucuria*. Sunt fericită.

Rațiunea. Crezi oare că o ființă poate fi fericită, numai dacă este papă sau împărat, sau dacă este posesoarea unei puteri absolute sau a unei mari bogății? Te înșeli. Acestea sunt condiții care nu-i fac pe oameni nici fericiți, nici nefericiți; ci dezgolesc și expun pe orice individ; și chiar dacă ar avea vreun oarecare efect, l-ar face mai degrabă nefericit decât fericit, pline cum sunt de pericolele în care se afundă înseși rădăcinile mizeriei omenești.” (*Idem, Remedii pentru o soartă sau alta*, în *op. cit.*, pp. 249-250) Abordarea lui Petrarca este aici pesimistă, considerând că niciun om nu poate fi cu-adevărat fericit, de vreme ce chiar și cei care trăiesc potrivit virtuții sunt nevoiți să reziste multor tentații, fapt ce îi neliniștește și le îngrădește, deci, accesul la a fi fericiți.

cu concluzia voastră nesăbuită când spune: «toate sunt mai necesare, dar nici una mai nobilă». Nu indic unde a spus aceasta: este foarte bine cunoscut și tu ești un aristotelian de valoare¹⁷. Aserțiunile aparent naive, citatul aristotelic¹⁸, precum și falsa laudare din finalul fragmentului, dovedesc faptul că critica lui Petrarca nu e adresată aristotelismului în sine, ci acelor care l-au interpretat în mod abuziv sau care l-au transformat într-o adevărată autoritate divină.¹⁹ Cu alte cuvinte, aidoma lui Socrate, care lupta împotriva aparentei științe a sofistilor, Petrarca demască ignoranța contemporanilor săi așa-ziși învățați cu aceeași vervă și binecunoscută ironie a înțeleptului grec.

Aceeași pornire spre ridiculizare se remarcă și în tratatul *Despre ignoranța mea și a altora*, unde autorul sugerează că învățătura în general – adică atât cunoștințele referitoare la viața animalelor, cât și cele ce privesc natura virtuții sau a adevărului – nu servește la nimic dacă nu ne determină să fim mai buni. Scrierea respectivă este bineînțeles și o critică la adresa filosofiei scolastice. Căci, scrie Petrarca, „pentru aceasta m-am născut, și nu pentru litere; dacă ele ne vin singure în întâmpinare, umflă și distrug totul, nu construiesc: lanțuri lucitoare ale sufletului, muncă severă, sarcină tumultuoasă. Tu știi, o, Doamne, că ție îți ajunge orice dorință a mea, ca și orice suspin, știi că acestei culturi, dat fiind că am folosit-o cu sobrietate, nu i-am cerut altceva decât să devin bun²⁰. Față de prietenii săi, scriitorul își recunoaște fără rezerve acea neștiință pe care și-o asuma și Socrate, atacând pretinsa lor știință, după cum urmează: „Dar prietenii noștri ne privesc de sus pentru că lumina ne face mulțumiți și nu stăm alături de ei să băjbăim în întuneric, ca și când nu am avea încredere în știința noastră; ne socotesc ignoranți, pentru că despre toate acestea nu discutăm la orice colț de stradă. Iar ei merg pretutindeni pregătiți cu toate balivernele posibile, de care nimeni nu a auzit, mândrindu-se peste măsură că au învățat – fără să știe nimic – să vorbească de toate și, în legătură cu toate, să emită sentințe. Nu îi reține așadar nici pudoarea, nici o altă rezervă și cu atât mai puțin conștiința ignoranței lor ascunse²¹”.

17 *Idem*, „Invectivă adresată unui medic”, în *op. cit.*, p. 259

18 Care, de altfel, se găsește în *Metafizica* 983 a

19 Este vorba, desigur, de teologii scolastici, pe care Petrarca nu ezită să-i ironizeze ori de câte ori are ocazia. În *Invectivă împotriva unui om de înaltă condiție dar fără doctrină și fără virtute*, de exemplu, acesta îl ridiculizează pe unul dintre cardinalii importanți ai vremii, care ajunsese să se bucure avere și lux: „Ca să spun drept, s-ar fi convenit ca un om cu mintea întregă să nu acorde nicio importanță nebuniei tale: desigur că nu valoarea ta, ci numai demnitatea de cardinal îți atrage, în locul tăcerii, cuvinte biciuitoare; deși și aceasta îmi face milă, chiar dacă trebuie să o numim «demnitate» și nu, mai degrabă, «luare în derâdere sau batjocură». Cei care în timpul serbărilor au menirea să te facă să te prăpădești de răs, se obișnuiește să fie purtați pe străzi și prin piețe îmbrăcați în aur, cu capul acoperit de purpură, urcați pe cai cu harnașamente luxoase; și apoi, după ce au colindat toată ziua și i-au făcut pe toți să hohotească în răs pe săturate, seara sunt dați jos de pe cal, dezbrăcați și goniți cât colo. Tu vei avea același sfârșit.” (*Idem*, „Invectivă împotriva unui om de înaltă condiție dar fără doctrină și fără virtute”, în *op. cit.*, p. 278) Apoi, în altă împrejurare, gânditorul umanist îi răspunde cu ironie stângăciei unui călugăr, prin intermediul unui prieten, Ugoccione da Thiene: „Mă ocupam cu altceva și am uitat de această întâmplare, când tu, prietene, ai venit la mine de departe, pentru a mă vizita în această căsuță care este și a ta, aducându-mi o scrisoare a unui scolastic necunoscut mie. Mai degrabă, era vorba de o carte, sau mai precis de o predică, pe cât de vastă pe atât de stupidă, elaborată – bineînțeles – cu multă sudoare și mare risipă de timp. Abia am avut timp suficient să-mi arunc ochii pe grămada aceasta de prostii; și cu toate că multe ar merita, în loc de un răspuns, un simplu hohot de răs, totuși câteva mi-au rămas imprimate, și acestora am socotit că trebuie să le răspund, numai ca să îi arăt autorului cine este.” (Francesco Petrarca, „Invectivă adresată celui ce a clevertit împotriva Italiei”, în *op. cit.*, p. 298)

20 *Idem*, „Despre ignoranța mea și a altora; lui Donato degli Albanzani”, în *op. cit.*, p. 290

21 *Ibidem*, pp. 291-292

În concluzie, ironia și idealul moral de tip socratic au fost reafirmate în lumina credinței creștine. Deși, nici Dante, nici Petrarca nu pot fi considerați ca fiind filosofi, încercările lor constituie prototipul cognitiv al paradigmei culturale renescentiste. Chiar dacă nu au produs idei filosofice originale, ci numai provocări și aluzii subversive, cel puțin au indicat problemele care trebuie rezolvate, stabilind astfel punctele de plecare necesare dezvoltării culturii europene.

Bibliografie:

1. Aristotel, *Metafizica*, Humanitas, București, 2007
2. Aligheri, Dante, *Divina Commedia. Inferno/Divina Comedie. Infernul*, Humanitas, București, 2012
3. Bérence, Fred, *Renașterea italiană*, vol. I, Editura Meridiane, București, 1969
4. De Sanctis, Francesco, *Istoria literaturii italiene*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1965
5. Greenblatt, Stephen, *Clinamen. Cum a început Renașterea*, Humanitas, București, 2014
6. Hankins, James, „Humanism, scholasticism, and Renaissance philosophy”, în James Hankins, *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, New York, 2007
7. Petrarca, Francesco, *Scrieri alese*, Editura Univers, București, 1982

Mulțumiri: Această lucrare a fost finanțată din contractul *Cercetători competitivi pe plan european în domeniul științelor umaniste și socio-economice. Rețea de cercetare multiregională (CCPE)* – POSDRU/159/1.5/S/140863 proiect strategic „Programe doctorale și postdoctorale – suport pentru creșterea competitivității cercetării în domeniul Științelor umaniste și socio-economice” cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.